

Марфалогія беларускай мовы – раздзел граматыкі, які вывучае структуру слова, правілы словазмянення, а таксама граматычныя катэгорыі і часціны мовы.

Паводле граматычных уласцівасцей словы беларускай мовы размяркоўваюцца па лексіка-граматычных разрадах – часцінах мовы, падзел на якія адбываецца на аснове лексічнага значэння слоў, марфалагічных прымет, сінтаксічных уласцівасцей і асаблівасцей словаўтварэння. Да марфалагічных прымет, якія ўлічваюцца пры класіфікацыі часцін мовы, адносяцца: зменнасць ці нязменнасць слоў, тып і асаблівасці іх змянення (скланенне, спражэнне); граматычныя катэгорыі слоў і іх спецыфіка.

Зменнымі словамі з'яўляюцца назоўнікі, прыметнікі, лічэбнікі, займеннікі, дзеясловы, нязменнымі – прыслоўі, словы катэгорыі стану (безасабова-прэдыкатыўныя словы: *добра, балюча, сумна, чыста, цёмна, дастаткова, мала, трэба, немагчыма, ганьба, грэх, парá, відаць, чуваць*), мадальныя словы (*сапраўды, праўда, вядома, мусіць, здаецца*), усе службовыя словы і выклічнік. Акрамя таго, сярод зменных часцін мовы могуць быць нязменныя словы.

Напрыклад, сярод **назоўнікаў** у асобную групу злучаюцца нескланяльныя словы, якія не змяняюцца па склонах і не маюць склонавых канчаткаў. Гэта:

- назоўнікі іншамоўнага паходжання на галосны: *дэпо, кенгуру, таксі*;
- уласныя назвы іншамоўнага паходжання на галосны: *Гюго, Батумі, Сочы*;
- прозвішчы на зычны, якія належаць асобам жаночага полу: *Атраховіч Ніне, Блізнюк Тамары, пані Ковач, фрау Фішар*;
- прозвішчы на **-о**: *Шайко, Гурло, Скурко*;
- складанаскарочаныя словы, утвораныя з пачатковых літар: *ВНУ, БДУ, МТС*.

Назоўнікі агульнага роду (*плакса, выскачка, забіяка*) могуць ужывацца у значэнні мужчынскага і жаночага роду. Ад іх трэба адрозніваць назвы асоб мужчынскага і жаночага полу, якія ўказваюць на прафесію, пасаду і маюць форму мужчынскага роду (*доктар, інжынер, прафесар*). Граматычны род у такіх выпадках вызначаецца па дапасаваных словах: *дырэктар падпісаў – дырэктар падпісала*.

Пры вызначэнні роду нескланяльных назоўнікаў іншамоўнага паходжання бярэцца пад увагу значэнне слова. Да **мужчынскага** роду адносяць назвы асоб мужчынскага полу (*аташэ, кулі*) і назвы жывых істот (*калібры, шымпанзэ*); да **жаночага** роду адносяць назвы асоб жаночага полу (*мадам, пані, лэдзі*); да **ніякага** роду адносяць назвы неадушаўлёных прадметаў (*паліто, пано, турнэ*).

Род нескланяльных геаграфічных назваў вызначаецца па родавым слове: *Сочы, Тбілісі, Тарту* (горад) – м.р.; *Хансю* (востраў) – м.р.; *Micisini* (рака) – ж.р.; *Чад, Антарыа* (возера) – н.р.

Род нескланяльных складанаскарочаных назоўнікаў вызначаецца па роду апорнага слова: *БДУ* – універсітэт, м.р.; *ВНУ* – установа, ж.р. Род абрэвіятур, якія скланяюцца, вызначаецца па канчатках (*ЛіМ, ЛіМа, ЛіМу...*).

Змяненне назоўнікаў па склонах называецца **скланеннем**. Да **1-га** скланення адносяцца назоўнікі жаночага роду з канчаткамі *-а, -я* (*рака, хваля*); да **2-га** скланення – назоўнікі мужчынскага роду з нулявым канчаткам (*дзень, горад, верабей*), ніякага роду з канчаткамі *-а, -ё, -о, -е* (*возера, жыццё, жніво, насенне*), 5 назоўнікаў на *-мя* (*полымя, семя, цемя, вымя, бярэмя*); да **3-га** скланення адносяцца назоўнікі жаночага роду з нулявым канчаткам (*радасць, печ, любоў*).

У **Р. скл.** назоўнікі мужчынскага роду маюць канчаткі *-а (-я)* і *-у (-ю)*. Канчаткі **-а (-я)** маюць назоўнікі, якія абазначаюць:

- канкрэтныя прадметы (*трактара, нажда*);
- прадпрыемствы, установы, аб'яднанні (*інстытута, завода, прэзідыума*);
- геаграфічныя назвы, населеныя пункты (*Мінска, пасёлка, горада*);
- асоб, жывых істот (*шафёра, брата, ката, каня*);
- спецыяльныя словы, тэрміны (*квадрата, сінуса, канчатка, але: роду, ліку, склону*).

Канчаткі **-у (-ю)** маюць назоўнікі, якія абазначаюць:

- з'явы прыроды (*дажджу, гromу*);
- грамадскія фармацыі, тэорыі (*дарвінізму, рэалізму*);
- разумовыя паняцці, пачуцці, адчуванні (*гонару, смутку, жалю*);
- дзеянні і стан (*смеху, прыезду, крыку, сну*);
- зборныя і рэчыўныя прадметы (*натоўпу, чароту, мёду, натрыю, але: хлеба, аўса*);
- месца, прастору, напрамак (*стэпу, краю, небасхілу, усходу, верху*).

Рознаскланяльныя назоўнікі маюць канчаткі розных тыпаў скланення. Рознаскланяльнымі з'яўляюцца:

- назоўнікі ніякага роду, якія абазначаюць назвы маладых істот з канчаткам *-я (-ё)*: *дзіця (дзіцё), птушаня(-ё), ласяня (-ё)*;
- тры назоўнікі на *-мя*: *імя, племя, стрэмя*;
- назоўнікі мужчынскага роду з канчаткам *-а (-я)*: *бацька, мужчына, дзядуля*;
- назоўнікі агульнага роду, калі яны абазначаюць асоб мужчынскага полу: *забіяка, плакса, цёзка, сведка*.

Наступная часціна мовы – **прыметнік**. Паводле лексічнага значэння і граматычных асаблівасцей прыметнікі падзяляюцца на:

- якасныя (абазначаюць прыметы, якасць прадметаў, якія могуць праяўляцца ў большай ці меншай ступені, успрымацца непасрэдна органамі пачуццяў, называць прасторавыя і часавыя прыметы, выражаць ацэнку людзей, жывёл, прадметаў, уступаць у антанімічныя адносіны, мець кароткія формы (*белы, салодкі, гучны, цесны, кароткі, добры, разумны, карысны*));
- адносныя (абазначаюць прымету прадмета праз яго адносіны да іншых прадметаў. Гэтыя прыметы могуць выражаць адносіны да матэрыялу, месца, часу і інш. (*бетонны мост, вясковая вуліца, учарашні сход, няцітонны самазвал, студэнцкая сталовая*). Адносныя прыметнікі ўтвараюцца ад назоўнікаў, дзеясловаў і прыслоўяў. Некаторыя адносныя прыметнікі пры пераносным ужыванні могуць набываць значэнне якасных (*жалезная бочка – жалезны характар, каменны дом – каменнае сэрца*).
- прыналежныя (абазначаюць прыналежнасць прадмета асобе ці іншай жывой істоце. Утвараюцца пры дапамозе суфіксаў *-аў-, -ав-, -оў-, -ёў-, -ін-, -ын-* (*леснікова, братаў, рыбакоў, Васеў, Кастусёў, Зосін, сястрын*)).

Якасныя прыметнікі маюць ступені параўнання.

Ступені параўнання якасных прыметнікаў

	Вышэйшая	Найвышэйшая
простая форма	-эйш-, -ейш-, -ш- <i>дарагі – даражэйшы, смелы – смялейшы, добры – лепшы</i>	най- + -эйш-, -ейш-, -ш- <i>дарагі – найдаражэйшы, смелы – найсмялейшы, добры – найлепшы</i>
складаная форма	больш (болей), менш (меней) <i>дарагі</i> за	самы, найбольш, найменш <i>дарагі</i>

Лічэбнікі паводле значэння і граматычных асаблівасцей падзяляюцца на:

- колькасныя – абазначаюць абстрактныя лікі, колькасць цэлых адзінак ці частак цэлага, няпэўную колькасць;

а) пэўнаколькасныя – указваюць на колькасць аднародных прадметаў або абазначаюць абстрактныя лікі (*тры вялікія дубы; ад 60 адняць 40 будзе 20*); большасць з іх не змяняцца па родах і ліках (*акрамя адзін, два, тысяча, сотня, мільён, мільярд*);

б) няпэўнаколькасныя – абазначаюць няпэўную колькасць аднародных прадметаў (*многа, мала, нямала, шмат, крыху, нямнога, гэтулькі*). Яны не маюць катэгорый роду і ліку, спалучаюцца з назоўнікамі ў Р. скл. (*некалькі гадзін, столькі клопату*).

Гэтыя словы з'яўляюцца лічэбнікамі тады, калі ўступаюць у сінтаксічную сувязь з назоўнікамі ў Р. скл. У спалучэнні з дзеясловамі яны з'яўляюцца прыслоўямі (*многа сталоў – многа працаваць*).

- Дробавыя – абазначаюць частку адзінкі або цэлы лік і частку (*дзе трэція, пяць цэлых і дзевяць сотых*). Могуць спалучацца з рэчыўнымі і зборнымі назоўнікамі (*3/5 насельніцтва, 1/8 даходаў*). Пры скланенні дробавых лічэбнікаў лічнік скланяецца, як колькасны лічэбнік, назоўнік – як парадкавы (*адна пятая, адной пятай, адну пятую...*).

Сярод дробавых лічэбнікаў вылучаюцца словы *паўтара, паўтары*. Лічэбнік *паўтара* ўжываецца пры назоўніках мужчынскага і ніякага роду, *паўтары* – пры назоўніках жаночага роду. Словы *паўтара, паўтары, паўтараста* маюць адну форму ва ўсіх склонах.

- Зборныя – абазначаюць пэўную колькасць прадметаў як адно цэлае (*двое, абодва, абедзве, абое*). Не маюць катэгорый роду і ліку. Лічэбнікі *двое, трое* скланяюцца, як займеннікі *мае, твае, свае* (*двое, дваіх, дваім...*). Ужываюцца:

а) з назоўнікамі, якія называюць маладых істот (*двое ягнят*);

б) з назоўнікамі, якія называюць асоб мужчынскага полу (*трое братоў*);

в) з назоўнікамі *людзі, дзеці, коні, свінні, гусі*;

г) з асабовымі займеннікамі *мы, вы, яны, усе*;

д) з субстантываванымі прыметнікамі (*трое дзяжурных, двое паляўнічых*);

е) часам ужываюцца і без назоўніка (*Іх было трое*).

- Парадкавыя – абазначаюць парадак аднародных прадметаў пры лічэнні (*першы дом, дваццаты год*). Скланяюцца, як прыметнікі (*першы, першага, першаму...*). У састаўных парадкавых лічэбніках пры скланенні змяняецца толькі апошняе слова (*трыста сорок першы, трыста сорок першага, трыста сорок першаму...*).

Спражэнне *дзеясловаў* – гэта змяненне іх па асобах і ліках у цяперашнім і будучым часе абвеснага ладу.

Спражэнне дзеясловаў

		I спражэнне	II спражэнне
адз. л.	1 асоба <u>2 асоба</u> 3 асоба	-у, -ю <u>-еш, -эш, -аш</u> -е, -э, -а	-у, -ю <u>-іш, -ыш</u> -іць, -ыць
мн.л.	1 асоба 2 асоба <u>3 асоба</u>	-эм, -ем, -ём, -ом, -ам -еце, -эце, -аце, -яце, -яце <u>-уць, -юць</u>	-ім, -ым -іце, -ыце <u>-аць, -яць</u>
інфінітыў		усе астатнія канчаткі	-іць, -ыць; + <i>гнаць, спаць, стаць, баяцца</i>
<i>прыклады</i>		<i>несці, браць, пісаць</i>	<i>сядзець, гаварыць, варыць</i>

Рознаспрагальныя дзеясловы маюць канчаткі розных тыпаў спражэння – *бегчы, есці, даць*:

1. бягу, ем, даю
2. бяжыш, ясі, даеш
3. бяжыць, есць, дае

1. бяжым, ядзім (ямо), даем (дамо)
2. бяжыце, ясце, даяце
3. бягуць, ядуць, даюць